

ДО БІОГРАФІЇ ПЕРШОГО ЧЕРНІГІВСЬКОГО ГУБЕРНАТОРА АНДРІЯ МИЛОРАДОВИЧА

Українська політична еліта останньої третини XVIII ст. представлена багатьма неоднозначними персоналіями. З одного боку, вони слугували покірним знаряддям у руках російського уряду у справі ліквідації залишків автономії Гетьманщини та її інкорпорації до складу імперії. З іншого - сприяли поширенню освіти, економічному розвитку України, по-своєму відстоюючи її інтереси в кулуарах російської влади. До таких постатей належить перший чернігівський губернатор Андрій Степанович Милорадович. Він відомий як високо освічена людина, талановитий військовий, блискучий адміністратор, але водночас і як «малоросійський» губернатор у всіх тлумаченнях цього слова. Окремі сторінки його біографії на основі сімейних архівів у XIX ст. дослідив чернігівський історик Г.Милорадович¹. Подальші публікації, що побачили світ у XX ст., носили здебільшого довідковий характер². Втім, його життєпис ще й понині містить чимало «білих плям», а діяльність заслуговує на ґрунтовне вивчення.

А.Милорадович походив з відомого козацько-старшинського роду, який залишив помітний слід в історії України. Серед найзнаніших його представників були гадяцький та чернігівський полковники Михайло (?-1726 рр.) та Петро (1723-1799 рр.) Милорадовичі, герой війни 1812-1814 рр. Михайло Милорадович (1771-1825 рр.), історик Григорій Милорадович (1839-1905 рр.), дипломат та публіцист Леонід Милорадович (1841-1908 рр.), фольклорист та етнограф Василь Милорадович (1846-1911 рр.), актор Петро Милорадович (1858-1930 рр.).

Милорадовичі вели свій родовід від сербських графів Охмукевичів, засновником якого був цар Хреля³. На їхньому дворянському гербі було зображено золотий замок кріпосної брами у верхній частині, та два срібні місяці, що дивляться униз, і фрагменти фортеці у нижній частині. Щит увінчував дворянський шолом з короною, на якій зображено собаку у золотому ошейнику⁴.

Родина Милорадовичів осіла на Лівобережжі за часів Петра I, котрий розпочав активне залучення вихідців з південнослов'янських земель для інкорпорації Гетьманщини до складу імперії⁵. Вагому роль у цьому процесі згодом відіграє й А.Милорадович. Під час Російсько-турецької війни у 1711 р. Михайло Ілліч Милорадович виконав таємне доручення Петра I, за що отримав маєтності в Гетьманщині. За два роки по тому на бік Росії перейшли і його брати Гаврило та Олександр⁶.

У 1715 р. М.Милорадовича було призначено гадяцьким полковником. Відтоді його життя було пов'язане з Україною. У 1716 р. він одружився з донькою генерального осавула С.Бутовича, що сприяло його зближенню з козацькою старшиною. У складі української делегації він брав участь у суді над царевичем Олексієм, був ув'язнений у справі П. Полуботка. Про те, наскільки органічно серб М. Милорадович влився до лав старшини, свідчить його підпис під Коломацькими чолобитними 1721 р.⁷ Слід зазначити, що на гадяцького полковника та на його дружину було чимало скарг гетьману від козацтва. Втім, М.Милорадович був ставлеником Петра I, тому навіть при бажанні гетьман нічого вдіяти не міг⁸. Ймовірно, Милорадовичі були наближені до царя через О.Меншикова, з «служителькою» якого був одружений молодший з братів Гаврило⁹. Саме за протекцією О. Меншикова останній «успадував» після смерті Михайла Гадяцький полк. Щоправда, після падіння всевладного фаворита його у 1729 р. було усунуто з посади й навіть віддано під суд за зловживання¹⁰.

Син М.Милорадовича від першого шлюбу з герцеговинкою Степан Михайлович був батьком першого чернігівського губернатора. Він дослужився до рангу бунчукового товариша й помер у 1756 р. До речі, коштом С.Милорадовича та братів Єньків у Чернігові поблизу Воскресенської церкви було збудовано богадільню¹¹. Від шлюбу з М.Гамалією він мав 4 синів - Івана, Михайла, Петра, Андрія. Двоє останніх залишили помітний слід в історії Чернігівщини. Так, П.Милорадович (1725-1798 рр.) відомий як останній чернігівський полковник¹². За двадцять років його правління (1762-1782 рр.) було здійснено перше регулярне планування території колишнього дитинця, укріплено фортецю, тривала активна розбудова міста¹³.

Андрій Степанович Милорадович народився у селі Позняки Лубенського повіту Полтавської області в 1727 р. Після отримання початкової освіти в батьківському домі він разом з братом Петром навчався в Київській духовній академії¹⁴. По її закінченні вступив на службу й вже 17 березня 1747 р. отримав звання бунчукового товариша. За два роки по тому перейшов до регулярної російської армії, де розпочав кар'єру 12 грудня 1749 р. поручиком та гренадером лейб-гвардії. 25 листопада 1758 р. його було підвищено у секунд-майори¹⁵. Під командуванням П. Рум'янцева А.Милорадович брав участь у Семилітній війні (1756-1763 рр.), відзначився під час переможної для російських військ битви при Кунерсдорфі, де був поранений, та при осаді прусського міста Колберг. Безпосередня участь у військових діях сприяла швидкому просуванню А.Милорадовича по службовій драбині. 1 січня 1760 р. він отримав звання прем'єр-майора, 22 січня 1762 р. - підполковника, а 17 квітня 1763 р. - полковника й дістав під своє командування Севський піхотний полк¹⁶.

Новий зліт кар'єри А. Милорадовича спричинила Російсько-турецька війна 1768-1774 рр., в якій він брав участь з 1771 р. 21 квітня 1771 р. його призначено бригадиром, а вже 25 вересня-генерал-майором. Турецькій війні майбутній чернігівський губернатор завдячував і своєю найбільшою військовою удачею - перемогою під Мачином на Дунаї у жовтні 1771 р. Влітку 1773 р. А. Милорадович із загоном, що складався з трьох ескадронів гусар та двох піхотних полків з артилерією, перейшов під безпосереднє командування О.Суворова, під началом якого прослужив до кінця війни. Цікаво, що у 1799 р. вже його син, М.Милорадович, братиме участь в італійському поході та користуватиметься особливою прихильністю фельдмаршала¹⁷.

Військові успіхи А.Милорадовича та його самовіддана служба не лишилися не поміченими. У 1771 р. за перемогу під Мачином його було нагороджено орденом Св. Анни I ступеня, у 1775 р. з нагоди святкування перемоги - Св. Георгія III ступеня. Крім того, він отримав село Вороньки Лубенського повіту. Згодом, вже за успіхи на адміністративній ниві, А.Милорадовича відзначили орденами Св. Володимира II ступеня (1786 р.) та Св. О. Невського (1795 р.)¹⁸.

Після закінчення Російсько-турецької війни А.Милорадович служив у канцелярії малоросійського генерал-губернатора П.Рум'янцева, з яким зблизився ще під час пруської та турецької військових кампаній. 11 квітня 1779 р. отримав чин генерал-поручика, який, згідно з «Табелем про ранги» 1722 р., відповідав III класу, що наближало А.Милорадовича до вершин службової ієрархії¹⁹.

У 1779 р. почався новий, адміністративний, етап у діяльності А.Милорадовича. 24 травня 1779 р. Катерина II наказала П.Рум'янцеву розпочати підготовку до проведення намісницької реформи, яка означала остаточне скасування залишків автономії Гетьманщини²⁰. Згідно з «Учреждением для управления губерний» Російської імперії 1775 р. замість полково-сотенного устрою запроваджувався поділ на намісництва та повіти²¹. Тому слід було визначити кордони Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв із розрахунку 300-400 тис. душ у кожному та поділити їх на повіти. Для раціональнішого поділу передбачалося здійснити обстеження територій Лівобережної України та впорядкувати відповідні описи. Очолити цю роботу було доручено А.Милорадовичу, якого Катерина II в іменному наказі Сенатові від 5 травня 1779 р. призначила членом Другої

Малоросійської колегії і малоросійським губернатором²². З.Когут пов'язує запровадження цієї посади з необхідністю проведення великої технічної роботи по підготовці до проведення реформи²³. Здійснення опису Лівобережної України стало першим серйозним завданням А.Милорадовича на новій посаді.

В ордері від 3 липня 1779 р. П.Рум'янцев докладно розтлумачив доручення новому губернатору і вказав маршрут, за яким мала просуватись експедиція. А.Милорадович мусив вирушити від гирла ріки Судості, рухатися вздовж лівого берега Десни, поблизу гирла ріки Сейм переправитися у Борзнянському напрямку, поблизу містечка Онбиш переправитися через ріку Остер, звідки рухатись до міста Ічні, продовжити рух вздовж ріки Удай до місця її впадіння в Сулу, лівим берегом Сули просуватися до Дніпра, звідки, досягнувши кордону з Новоросійською губернією, повертатися до гирла річки Судость. Аналіз документації комісії А.Милорадовича, зокрема його рапортів П.Рум'янцеву, ордерів «комісіонерам» і звітів про обліковані населені пункти та людність свідчать, що він дотримувався визначеного генерал-губернатором маршруту²⁴.

Під час об'їзду означеної території А.Милорадович мав «обозреть лично лежащая в сей части города, местечка, села, деревни и всякия селения и сделать свои примечания в рассуждении физического и морального их положения..., и притом изведывая в точности о всяком местечке, все ли оно короне принадлежит или суть там подданыя владельческия и чьи они именно или и все местечко партикулярного владения по грамотам, надачам или купле и от кого именно?»²⁵.

Для виконання доручення П.Рум'янцева А.Милорадович залучив компетентних службовців, які протягом тривалого часу перебували на службі й користувалися його довірою. Зокрема, в 1779 р. у роботі комісії брав участь його рідний брат Петро, останній чернігівський полковник, а впродовж 1779-1781 рр. троюрідний брат Микола Милорадович, капітан Чернігівського легкокінного полку. Останній, до речі, був єдиним із представників козацької старшини, хто брав участь не тільки в об'їзді краю, а й у впорядкуванні описів та карт намісництв²⁶.

Щоб забезпечити єдиний підхід до справи, А. Милорадович розробив спеціальну інструкцію, «каким образом и с каковым примечанием персонам, определенным для описания в сотнях сел, деревень, слобод, хуторов, заводов и всякого малейшего поселения поступать». У цій інструкції він вимагав точності й повноти відомостей, звернув увагу членів комісії на необхідність вивчення усіх аспектів розвитку регіону: демографічного, соціального, економічного тощо²⁷.

Робота членів комісії була досить чітко регламентована і перебувала під постійним контролем А.Милорадовича. Він особисто оглядав та за допомогою писарів описував міста і містечка, а члени комісії описували дрібні поселення. «Комісіонери» повинні були підтримувати з ним постійний зв'язок та кожні 2-3 дні звітувати про виконану роботу. Проаналізувавши зібрані матеріали, він визначав «комісіонерам» нові завдання²⁸. Щоб уникнути зволікань в укладанні описів, Андрій Степанович навіть використовував на потреби комісії власні кошти, які згодом повертали йому з канцелярії Малоросійського скарбу²⁹.

Слід зазначити, що А.Милорадович отримав досить широкі повноваження і користувався цілковитою підтримкою та довірою П. Рум'янцева. Так, члени комісії мали право терміново отримувати необхідні дані у магістратах, полкових та сотенних канцеляріях, а також у архіві Другої Малоросійської колегії³⁰. У разі потреби генерал-губернатор особисто ініціював упорядкування Другою Малоросійською колегією необхідних комісії відомостей³¹. Місцеві установи мали усіляко допомагати членам комісії, вчасно надавати підводи для переїзду, мобілізувати необхідну кількість обслуги тощо. А.Милорадович мав право залучати до складання описів військових та значкових товаришів і сотенних старшин³².

Об'їзд і описування земель Лівобережної України було здійснено в два етапи. Протягом 1779 р. було обстежено східну частину Гетьманщини (тобто головним чином територію Новгород-Сіверського і Чернігівського намісництв), а в 1780-1781 рр. - західну³³.

Як зазначалося вище, комісію А.Милорадовича було створено у безпосередньому зв'язку з проведенням адміністративної реформи. Тож після отримання П.Рум'янцевим сенатського наказу від 22 жовтня 1780 р., в якому вимагалось «осмотреть на месте удобность разделения того края на три губернии и оных на округа по числу жителей, назначить города губернские и уездныя», опрацювати відповідні пропозиції було доручено А.Милорадовичу³⁴. Крім того, згідно з ордером П.Рум'янцева від 19 січня 1780 р. малоросійський губернатор у зв'язку із смертю генерального обозного С.Кочубея (1725-1779 рр.) мав опікуватися справами Генеральної артилерії³⁵.

Упродовж 1781 р. члени комісії провели велику роботу по систематизації зібраного матеріалу. На етапі упорядкування описів А.Милорадович здійснював загальне керівництво, а основну роботу провели канцеляристи Другої Малоросійської колегії.

До середини серпня 1781 р. було виготовлено карти³⁶, а до кінця року - кілька різновидів описів Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв³⁷. З них найбільшу інформативну цінність мають описи Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв 1779-1781 рр., які містять відомості про місцезнаходження населених пунктів, природно-кліматичні умови, соціальну структуру людності, стан сільського господарства, торгівлі, ремесел та промислів краю³⁸. Місцезнаходження аналогічного опису Київського намісництва на сьогодні не встановлено.

У вересні 1781 р. А.Милорадович за дорученням генерал-губернатора здійснив подорож до Санкт-Петербурга, де вручив Катерині II карти намісництв та описи Києва, Новгорода-Сіверського і Чернігова³⁹. Перед тим, у серпні 1781 р., він відвідав у Вишеньках П.Рум'янцева, де отримав необхідні настанови і супроводжувальні листи⁴⁰. Вочевидь пропозиції А.Милорадовича щодо нового поділу Лівобережної України були схвалені, оскільки 16 вересня 1781 р. було видано іменний указ про створення трьох намісництв,⁴¹ а 30 вересня 1781 р. - про його призначення «правителем Черниговского наместничества»⁴².

Підготовка до урочистого відкриття намісництв розпочалася ще на початку 1781 р. Під губерніяльні та повітові установи мали бути відведені окремі будівлі. Через брак вільних приміщень було розпочато термінове будівництво, яким опікувався А.Милорадович. Він знаходив оптимальні підради, контролював закупівлю будматеріалів та меблів, розпоряджався коштами⁴³. Про масштаби проведеної роботи свідчить той факт, що тільки у Чернігові у 1781 р. було споруджено п'ять адміністративних приміщень та в одному здійснено капітальну перебудову⁴⁴.

Урочисте відкриття Чернігівського намісництва відбулося 19 січня 1782 р. На церемонії відкриття був присутній П.Рум'янець. Святування цієї події тривало з 18 по 23 січня 1782 р. і супроводжувалося молебнями, феєрверками, бенкетами та народними гуляннями⁴⁵. 8 лютого 1782 р. Катерина II надіслала П.Рум'янцеву своє «благоволение» і доручила оголосити його всім учасникам підготовки до запровадження намісництв⁴⁶. А.Милорадович не забув тих, хто працював з ним в комісії. Згідно з його «доношеннями» вони отримали підвищення у чині, а деякі продовжили службу під його началом у намісницьких установах⁴⁷.

Досвід з організації проведення описів стався у пригоді А.Милорадовичу за років його перебування на посаді губернатора. В 1784 р. у Російській імперії почалася робота з підготовки топографічних описів усіх намісництв. У березні 1784 р. П.Рум'янець наказав київському, чернігівському та новгород-сіверському губернаторам «возложить собрание сих известий ... на некоторых из членов присутственных мест или на обывателей, учением или упражнением в таковых делах знание приобретающих с тем, чтобы они прилежнейшее старание в самоскорейшем того произведении в действие употребили»⁴⁸. За пропозицією П.Рум'янцева А.Милорадович доручив цю справу раднику карного суду О.Шафонському⁴⁹. Хоча цього разу чернігівський губернатор не брав безпосередньої участі в об'їзді територій та впорядкуванні опису, але був

своєрідним посередником між П.Рум'янцевим та О.Шафонським, клопотався про його «отлучение от должности для собирания сведений», організував збирання необхідних даних повітовими землемірами, городничими та справниками, звертався за допомогою до єпископа чернігівського та новгород-сіверського Феофіла та київського митрополита Самуїла⁵⁰. Зрештою, саме чернігівський губернатор 21 січня 1787 р. надіслав «Черниговского наместничества топографическое описание» П.Рум'янцеву⁵¹.

Водночас у 1785-1786 рр. А.Милорадович координував роботу губернського і повітових землемірів по складанню «Описания озерам, рекам и впадающим в оныя речкам, ручьям, равно и горам, состоящим в Черниговском наместничестве», а також городничих, справників та нижніх земських судів по впорядкуванню опису «О продуктах или произведениях здешних родов»⁵².

У березні 1786 р. на Лівобережній Україні розпочалася робота по підготовці до зустрічі Катерини II під час її поїздки в Україну та Крим. Намісницьке правління мало забезпечити спорудження тріумфальних брам, належний стан поштових станцій та переправ, «исправные хоромы» та обслуговування імператриці та її почту. Особливими інструкціями регламентувались інтер'єр будинків, чисельність охорони для вельможної гості, заготовлення провіанту та фуражу. А.Милорадович контролював хід підготовки, особисто вникав у найменші нюанси. Так, він наказав перенести тріумфальні брами, влаштувати «пирамиды для зажения площадок, дорогу от почтового двора за Стрижем и до крепости обсадить сосенками, «непорядочные строения» на пути ... шествия снести» тощо⁵³. Під час проїзду Катерини II у січні 1787 р. він, згідно з церемоніалом, зустрічав її на кордоні Чернігівського намісництва та супроводжував до кордонів Київського.

Намісництво, яке очолював А.Милорадович, проіснувало з 1782 по 1796 р., коли було запроваджено Малоросійську губернію. У 1786 р. в ньому налічувалось 746850 мешканців (крім дворян)⁵⁴. Згідно з даними Г.Милорадовича, Андрій Степанович був чернігівським губернатором упродовж всього часу існування намісництва⁵⁵. Саме за роки його правління в Чернігові було відкрито Головне народне училище (1789 р.). Крім того, після намісницької реформи до запровадження у 1785 р. карабінерних полків А.Милорадовичу спільно із київським губернатором підпорядковувалось козацьке військо.

Про ставлення чернігівського губернатора до боротьби патріотичних кіл за відновлення колишніх «прав і вільностей» найкраще свідчать його слова, сказані Г. Полетиці у 1781 р.: «Фамилия ваша, имяне, немолодыя лета да будут смягчением патриотической горячности ... Оставим дела, судьбою влекомыя»⁵⁶.

У 1768 р. А.Милорадович взяв шлюб з Марією Андріївною Горленко, небогою бігородського єпископа. Вони мали двох дітей - Михайла та Марію. Дружина померла в 1772 р. після народження доньки. Михайло Андрійович Милорадович (1771-1825 рр.) отримав блискучу освіту в Кенігсберзькому та Страсбурзькому університетах, вивчав військово-мистецтво в Меці та Страсбурзі. У молоді роки він доставляв чимало клопоту батьку своїм марнотратством. Так, хворий А.Милорадович незадовго до смерті в листі від 14 березня 1796 р. скаржився брату Петру: «Сын мой по его несчастному положению из малолетства лучшия деревни успел уже в банке заложить, откуда я получал знатный доход, без которого я жить здесь не в состоянии, и начал и сам в долг приходить; к весне отсель людей избавляю в деревню, дай Бог и самому вслед»⁵⁷. Щоправда, в історію М.Милорадович увійшов як талановитий військовий, герой російсько-французької війни 1812-1814 рр.⁵⁸, за особливі заслуги в якій у 1813 р. отримав титул графа. Він дослужився до чина генерала від інфантерії, був київським військовим губернатором, згодом санкт-петербурзьким військовим генерал-губернатором й помер від поранення, отриманого на Сенатській площі від декабриста П.Каховського.

Чоловіком доньки А.Милорадовича Марії (1772-1851 рр.) був дійсний статський радник М.Стороженко, у 1803-1815 рр. - чернігівський губернський предводитель дворянства⁵⁹.

Помер А.Милорадович, за різними даними, у 1796 чи 1798 р. Похований у Чернігові в Єлецькому монастирі⁶⁰.

Джерела та література:

1. Милорадович Г.А. Андрей Степанович Милорадович, покоритель Мачина в 1771 году, Черниговского наместничества губернатор. Биографический очерк. - СПб., 1877; Його ж. Милорадович А.С. (1727 - 1796) - первый правитель Черниговского края // Черниговские губернские ведомости. - 1896. - № 784.
2. О губернаторе черниговского наместничества Андрее Степановиче Милорадовиче // Черниговский историко-археологический календарь на 1906 год. - Чернигов, 1906. - С. 244; Студьонова Л. Чернігівські князі, полковники, губернатори. - Чернігів, 1998. - С. 48; Опанасенко В.В. Дворянський рід Милорадовичів // Наукові записки Київського державного університету. - Историчні науки: Випуск на 10-річчя кафедри історії України. - К., 2000. - С. 85.
3. Опанасенко В.В. Дворянський рід Милорадовичів // Наукові записки Київського державного університету. - Историчні науки: Випуск на 10-річчя кафедри історії України. - К., 2000. - С. 83.
4. Лукомский В. К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. - К., 1996. - С. 111 - 112.
5. Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. - К., 2004. - С. 246, 265.
6. Милорадович Г. Родословная книга черниговского дворянства. - СПб., 1901. - Т. 2. - Ч. 6. - С. 130 - 131.
7. Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. - К., 2004. - С. 256.
8. Лазаревский А. Милорадовичи // Энциклопедический словарь / Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. - СПб., 1896. - Т. XIX. - С. 310; Полонська-Василенко Н. Історія України. - К., 1995. - Т. 2. - С. 88.
9. Милорадович Г. Родословная книга черниговского дворянства. - СПб., 1901. - Т. 2. - Ч. 6. - С. 131.
10. Лазаревский А. Милорадовичи // Энциклопедический словарь / Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. - СПб., 1896. - Т. XIX. - С. 310.
11. Студьонова Л. Ось де, люди, наша слава (бесіди про Чернігівське козацтво). - Ніжин, 2004. - С. 38.
12. Гетьманські універсали з колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського / Підготовка до друку І. Ситого // Сіверянський літопис. - 1998. - № 6. - С. 72 - 73.
13. Студьонова Л. Чернігівські князі, полковники, губернатори. - Чернігів, 1998. - С. 48.
14. Милорадович Г.А. Андрей Степанович Милорадович, покоритель Мачина в 1771 году, Черниговского наместничества губернатор. Биографический очерк // Вырезка из журнала «Военный сборник». - СПб., б.д. - С. 330.
15. Там само. - С. 330.
16. Там само. - С. 331.
17. Там само. - С. 336.
18. Милорадович Г. Родословная книга черниговского дворянства. - СПб., 1901. - Т. 2. - Ч. 6. - С. 132.
19. Туркестанов Н. Губернский служебник или список генерал-губернаторам, правителям, поручикам правителя, председателям уголовной и гражданской палат и дворянским предводителям в 47 наместничествах (1777 - 1796 гг.). - СПб., 1869. - С. 111.
20. Письма Екатерины II к графу Румянцову // Сочинения императрицы Екатерины II. В 3 т. - СПб., 1850. - Т. III. - С. 247.
21. Акты царствования Екатерины II: учреждения для управления губерний и жалованные грамоты дворянству и городам / Под ред. Г.Н.Шмелева. - М., 1907. - С. 1 - 103.
22. Распоряжение графа П.А.Румянцева по управлению Малороссией (1779 г.) // Черниговские губернские ведомости. - 1888. - № 19, 23. - Часть неофициальная.
23. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 - 1830. - К., 1996. - С. 185.
24. ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 2, 15; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 20 зв., 42, 44, 53; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 815. - Арк. 48 зв., 56 зв.
25. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі - ЦДІАК України). - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 9.
26. Відділ рукописів Чернігівського обласного історичного музею імені В.В. Тарновського. - Ф. Архів Г. Милорадовича. - Спр. АЛ 19 - 7/2 / 506. - Арк. 1 - 1 зв.
27. Федоренко П. Опис Новгород - Сіверського намісництва (1779 - 1781 рр.) // Опис Новгород - Сіверського намісництва (1779 - 1781). - К., 1931. - С. VII.
28. ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 2; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 20 зв., 42, 44 - 44 зв., 53; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 815. - Арк. 48 зв., 56 зв.
29. ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13813. - Арк. 14 зв., 279; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 39; - Ф. 763. - Оп. 1. - Спр. 681. - Арк. 10.
30. ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 19 - 21; Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 14148. - 2 - 3; - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 51 зв.

31. ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 501. - Арк. 15, 281; Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13813. - Арк. 2, 113; Ф. 763. - Оп. 1. - Спр. 716. - Арк. 42 зв., 57 зв.
32. ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 14148. - Арк. 3 зв. - 4; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 20 зв., 51.
33. ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 10, 11, 14, 15, 17; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 48, 52; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 815. - Арк. 58, 85 - 85 зв.
34. ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13813. - Арк. 15, 285, 286 - 286 зв.
35. ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13813. - Арк. 1 зв., 30, 31; Ф. 763. - Оп. 1. - Спр. 716. - Арк. 2 зв.
36. ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 1.
37. Докладніше див.: Бутич І.Л. Географічні описи Київського намісництва // Історичні джерела та їх використання. - К., 1966. - Вип. 2. - С. 163 - 178; Гринь О.В. Історія створення Опису Новгород-Сіверського намісництва 1779 - 1781 рр. // Вісник Черкаського університету. - Історичні науки. - 2003. - Вип. 50. - С. 32 - 37; Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст. / Упоряд. Г.В.Болотова та ін. - К., 1989; Петrenchенко І. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст. // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії. Збірник наукових праць. - К., 1999. - С. 83 - 92; Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 - 1781 рр.) // Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 - 1781). - К., 1931. - С. III - XXI.
38. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 - 1781). - К., 1931; Описание Черниговского наместничества (1781 г.). - Чернигов, 1868; Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі - ІР НБУВ). - Ф. II. - Оп. 1. - Спр. 13697.
39. Петrenchенко І. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення // Сіверянський літопис. - 2005. - № 4 - 5. - С. 38.
40. ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 1.
41. Полное собрание законов Российской империи. - СПб., 1830. - С. 246.
42. ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 12479. - Арк. 479; Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13755. - Арк. 48; ІР НБУВ. - Ф. I. - Спр. 63505 - 63607. - Арк. 117.
43. ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 14134. - Арк. 3 - 4, 11.
44. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. - К., 1851. - С. 279.
45. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. - К., 1994. - С. 688 - 699.
46. ЦДІАК України. - Ф. 206. - Оп. 1. - Спр. 216. - Арк. 3; Струкевич О. К. Україна - Гетьманщина та Російська імперія протягом 50-80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми). - К., 1996. - С. 77.
47. ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 14134. - Арк. 33 зв., 237, 241; Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13755. - Арк. 55; Ф. 204. - Оп. 1. - Спр. 47. - Арк. 67 зв. - 68; Ф. 763. - Оп. 1. - Спр. 716. - Арк. 167 зв.
48. Державний архів Чернігівської області. - Ф. 712. - Оп. 1. - Спр. 245. - Арк. 35.
49. Стороженко Н.В. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества» Шафонского // Университетские известия. - К., 1886. - № 10. - С. 136.
50. ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 211. - Арк. 236, 407; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 212. - Арк. 48; Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 170. - Арк. 167; Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 972. - Арк. 1 - 2; Петrenchенко І. Нововиявлені документи до біографії Опанаса Шафонського // Сіверянський літопис. - 1999. - № 5. - С. 101 - 104, 106 - 107; Ї ж. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення // Сіверянський літопис. - 2005. - № 6. - С. 63 - 68.
51. Петrenchенко І. Нововиявлені документи до біографії Опанаса Шафонського // Сіверянський літопис. - 1999. - № 5. - С. 106 - 107.
52. Петrenchенко І. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення // Сіверянський літопис. - 2005. - № 6. - С. 68 - 73.
53. Добровольський П.М. Путешествие императрицы Екатерины II через Черниговский край (по делам черниговских архивов) // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. - Чернигов, 1903. - С. 64.
54. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. - К., 1851. - С. 186.
55. Милорадович Г.А. Андрей Степанович Милорадович, покоритель Мачина в 1771 году, Черниговского наместничества губернатор. Биографический очерк // Вырезка из журнала «Военный сборник». - СПб., б.д. - С. 337.
56. Мезько-Оглоблин О. Люди Старої України та інші праці. - Острого - Нью-Йорк, 2000. - С. 56.
57. Там само. - С. 339.
58. Чуприна М. Участь населення Чернігівщини у війні проти французьких загарбників // Сіверянський літопис. - 1998. - № 3. - С. 63, 65.
59. Милорадович Г. Родословная книга черниговского дворянства. - СПб., 1901. - Т. 2. - Ч. 6. - С. 133.
60. Там само. - С. 132; Милорадович Г.А. Андрей Степанович Милорадович, покоритель Мачина в 1771 году, Черниговского наместничества губернатор. Биографический очерк // Вырезка из журнала «Военный сборник». - СПб., б.д. - С. 339.